

Losoncz Alpár

A VAJDASÁGI MAGYAR KISEBBSÉG ÉS A CIVIL TÁRSADALOM VISZONYLATÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A radikális kommunizmus csődje Közép- és Kelet-Európában nem nyitott ajtót egy olyan deus ex machina előtt, mely a liberális maximák megvalósulását eredményezte volna. Elméleti és gyakorlati tisztázások egész sorára van szükség, hogy a Nyugat-Európában használatos normák a kontinens keleti részén is irányadó eszmékké váljanak: a fogalmak importálása korántsem elegendő ahhoz, hogy előreléphessünk a kisebbségi civil társadalmi normák érvényesítésének ügyében. Térségünkben (legalábbis nem elhanyagolható részében) mind a (kvázi)egyetemességre törő kommunista porojektum visszahatásaként, mind a sajátos történelmi örökség okán folytatódik a nemzetállamok (tehát egyfajta partikularizmus) intézményrendszereinek kiépítése, annak ellenére, hogy a nemzetállami szerkezet, mely – ne feledjük! – nyugat-európai örökséget jelent, szemmel láthatólag képtelen megoldani a közép- és kelet-európai „gordiuszi csomót”. Ezek a folyamatok a többpártrendszer keretén belül felépülő „totalitáriánus demokrácia” alappilléreit erősítették meg: körvonalazták a politikai akaratképzés módozatát, mely a kisebbségeket nem ruházza fel olyan jogcímekkel, hogy nagy horderejű kérdésekben gyakorolhassák a beleszólás és az ellenőrzés jogát. Vagyis a többpártrendszeren belüli „demokratikus diskurzus”, a nemzeti közvetítettséggel megvalósuló egyenlőség-ideál, a nemzeti színezetű demokrácia kontúrjait rajzolta ki.

A vajdasági magyar kisebbség és a civil társadalom viszonyának taglalása a posztkommunista korszak általános problémáinak figyelembevételét igényli. A különbség ezúttal abban van, hogy a civil társadalom esélyeire Vajdaságban/Szerbiában háború árnyéka vetül. (A vajdasági magyar kisebbség egy olyan szituációban él, melyben mintegy összemosódnak a háború és a béke jellegzetességei.) Ugyanis a háború fellángolása, e kisebbség belekényszerítése a háborúban való részvételbe, nagymértékű exodust váltott ki, amely érzékenyen érinti éppen a civil társadalom szemszögéből fontos kulturális, gazdasági és politikai feltételeket. (Pl. a kulturális és a gazdasági elit kivándorlására gondolok.) A területközpontú, hódító háború terhei megroppantották a vajdasági magyar közösséget. (Meg kell említenem, hogy a negatív jellegű folyamatok, melyek a vajdasági magyar etnikum szempontjából drámai változásokat idéztek

elő, nemcsak a háború következményei, a háború „csupán”, persze brutális módon, felszínre hozta a vajdasági magyarság félelmeit, nyugtalanságát, gyengeségeit – ennyiben a kisebbségi sorban megélt hat-hét évtized meghatározó tendenciáira mutatott rá.) Ezek a terhek olyan tektonikus változásokat idéztek elő, melyek negatív következményei messzemenően behatárolják a szabadság tereit, a társadalmi cselekvés és a nyilvánosság meghatározott formáit. Ezenkívül a háború által mozgósított populizmus az etnikai többség, a szerbség esetében a nemzeti és a demokratikus legitimitás alkalmadtán rendkívül éles elkülönülést vont magával: ezen fejlemény korlátozó erejű bármilyen kisebbség politikai fellépését illetően. Ugyanis az intézmények és szervezetek hálózatának, a horizontális interakciók, az érdekegyeztetés azon alakzatainak megteremtése, melyek általában a civil társadalom fogalmához társulnak, a kisebbségek esetében függ az adott állam hatalmi megnyilvánulásaitól, azaz a vertikális erőterv vonzatától. Nehéz elképzelni bármilyen kisebbségi civil társadalmi intézményt, ha az állam egy jottányit sem hajlandó engedni szuverenitásából.

Három, egymással szorosan egybefüggő kérdés vetődik fel számomra az elmondottakkal kapcsolatban.

1) Lehetséges-e a demokratikus akaratképzés közegeinek létrehozása, amennyiben az esetleges „színhelyek” alárendelődnek egy nemzetállami, „strukturális” hatalomnak, mely a kulturális, politikai és gazdasági források egyenlőtlen elosztását gerjeszti? S civilizálhatják-e az esetleges kisebbségi civil társadalom magatartásmintái egy szűkre szabott térben a nemzetállam hegemónisztikus törekvéseit? Mennyire pluralizálható a kisebbségi társadalom a nemzetállami háború árnyékában?

2) A posztkommunista korszakban tanúi vagyunk a kisebbségek nemzeti öneszmélésének is, tapasztaljuk a történelmi és egyéb adottságaikra vonatkozó önreflexió igényét. Ezeket tetten érhetjük a vajdasági magyar kisebbség esetében is. A közelmúlttal, nevezetesen, a Tito nevével fémjelzett korszakkal foglalkozó elemzésekben jogosan a negatív, így a második világháború után felgyorsult asszimiláció folyamataira, a nemzeti szubsztancia elerőtlenedésére tevődik a hangsúly. A kisebbségi autonómiák intézményeinek, a kollektív jogok érvényesítésének óhaja erőteljesen jelzi a nemzeti öneszmélés tényét, a kisebbség önvédelmi reflexét a nemzetállammal szemben, azon törekvését, hogy szembeszegüljön a társadalma atomizálódását célzó hatalmi nemzetállami politikával. Mindez a vajdasági magyar kisebbség önkezdeményezési erejét testesíti meg, ám fel kell tenni a kérdést, hogy a közösségi energia ösztönzése milyen módon egyeztethető össze a civil társadalomra olyannyira jellemző autonóm szerveződési lehetőségekkel. A kisebbségi önreflexió sem kerülheti el a nemzeti és a demokratikus akaratképzés egybehangelésének kínjait, ami természetesen nem egyszeri aktus, hanem nehézségekkel, kockázatokkal járó folyamat. A vajdasági magyarság mostanában szembesül igazán azzal a ténnyel, hogy különbségek (gazdasági, kulturális, különbségek stb.) szelik át etnikumát. Csupán egy romantikus kisebbségszemlélet vallhatja úgy, hogy a kisebbségi közösség mentes a nemzeti és a demokratikus legitimitás összebékítésének kényszerétől. Nincsenek olyan garanciák, amelyek megóvnák a kisebbséget attól, hogy az etnikai kényszerpályák hatása, valamint az említett nehézségek folytán védtelenné tegye önmagát. Ha a kisebbségi autonómia „csupán” a többségi

nemzetállami képlet megismétlése kíván lenni más körülmények között, akkor nyilvánvaló, hogy a kollektív értékek hangsúlyozása végletes és kibékíthetetlen ellentmondásba kerül a civil társadalmi érzékenységgel.

3) Vannak-e a vajdasági magyarság körében olyan szociokulturális erőforrások, amelyek előremozdíthatják a kisebbségi civil intézmények kialakulását? Ehelyütt nagy súllyal esik a latba a kisebbségi elitkérdése. Rendkívüli fontossággal bír a lehetőségeket felelősen mérlegelő kisebbségi elit szerepe, mert ez közvetlenül alakíthatja a kisebbségek politikai készségét a problémák feldolgozására, a veszélyek felismerésére és az esélyek latolgatására: tehát magatartásuk követendő mintául is szolgálhat az önszerveződő egyesületek, az állam felségterületein kívül megnyilvánuló magánkezdeményezések számára. Itt néhány mondat erejéig vissza kell pillantanunk. A második világháború után Jugoszláviában kialakuló ideologikus jellegű nemzetfelettség (az ún. jugoszlávság) politikai rendjében a kisebbségeket afféle területi-etnikai csoportokként kezelték, amelyek végérvényesen leszakadtak az „anyaország” területéről. Ennélfogva „kiváltak” annak kultúrájából, és kollektív-etnikai létüket, azonosságukat a jugoszláv államalakulathoz köttették. A kisebbségi elit fontos szerepet játszott a kisebbségeknek a jugoszláv ideológiai integráció modelljéhez való csatlakozásában. Nem mellőzhető azonban az a mozzanat, hogy Jugoszláviában a párt által irányított állam „rátelepedése” a társadalomra, a pártállami szerkezetek léteztetése más módon történt, mint Közép- és Kelet-Európa többi országában, hogy a bolsevik ideológia egybefonódott bizonyos liberalizálódási tendenciákkal.

Minden kétséget kizáróan Jugoszlávia ama bizonyos liberális többlete a szovjet blokk országaival szemben a nyolcvanas években elpárolgott, s a közvetlen demokrácia (az öngazgatás) elveivel vegyített ideológia eredményeit, pozitív hozadékait is beárnyékolta a negatív jellegű folyamatok. De e tendenciákat nem értelmezhetjük a szokásos módon, mint egyszerű „csalást”, „ideológiai illúziót”, vagy mint „a kisebbségi értelmiségiek lefizetését szolgáló politikát”. Az effajta szövegek és jelszavak ugyanis mindenekelőtt hangoztatókat hozták kényelmes helyzetbe, hiszen mintegy felmentik őket az önreflexió kötelessége alól, másodsor, elfedik a lényegét, és a kisebbségi kényszerpályák és a kisebbségi lét problémáinak megértése elé gördítenek akadályokat.

A magyar kisebbségi elit tehát lemondott a civil társadalmi formák gyakorlásáról és a kisebbségi társadalom önkezdeményezéseinek ösztönzéseiről. Az elit fellépésére ugyanis mindvégig rányomta bélyegét a politikai függőség és az állami gondoskodás, a kisebbségi jogok felülről való meghatározásának praxisa, a „bársonyos” asszimiláció modellje, amely csakugyan felmutatott egyfajta, mára kétséssé vált többletet a reálszocialista országok kisebbségpolitikájával szemben. A vajdasági magyar elit „menetelését” a pártállami intézményeken keresztül, a hatalommal való kompromisszumát az a kényszer ösztönözte, hogy a kisebbségi politizálás, az etnikummal való törődés csak a hivatalos institutionális rendben, a pártállami szervek közvetítésével érvényesíthető. Ennélfogva itt még a nyolcvanas évek második felében sem jöttek létre olyan cselekvési alakzatok, melyek egyebüzt honosak voltak – a polgárok vitafórumai, a kerekasztal-típusú tanácskozások vagy netalán szamizdat-irodalom kiadása –, s melyek nemzeti és egyéb kérdéseket feszegettek volna. Hovatovább a kisebb-

ségi politikai és kulturális elit egyenesen arra törekedett, hogy annak a struktúrának a fennmaradása érdekében, melyet túl sokáig szilárdnak és megingathatatlanak vélt, csírájában fojtsa el az olyan kezdeményezéseket, melyek a civil társadalmi aktivitás szellemét idézték fel, és megbolygathatták volna a megrögzült rendet. Az akkori politikai és kulturális ellittel szemben, különféle történelmi okoknál (tartsuk szem előtt a vajdasági magyar társadalom és kultúra alárendelt helyzetét és rangját is a történelmi Magyarországon belül; a vajdasági magyar társadalom szerkezete hagyományosan csonka, s szociális rétegeit többnyire nem a modernizációval való összefüggés és a modernizációs kívánalmak jellemzik), valamint a kisebbségi társadalom atomizálódásánál fogva, nem jelent meg egy olyan polgári-gazdasági réteg, amely következetesen modernizációs igényeket támasztott volna. Meg kell mondani, hogy a magyar kisebbségi elit elmulasztotta felmérni azokat a veszélyforrásokat, melyek a hetvenes évek eleje óta folytonosan jelentkeztek a jugoszláv társadalom színterén: a többségi nemzetállami irányulások erősödése, a modernizációs megvalósulások válsága, a populista diskurzusok felülkerekedése. A kisebbségi elit, felőrölve a fennálló kényszerpályák ellentmondásai között, nem közvetített olyan civil magatartási mintákat, melyek ma mérvadóak, követhetők lehetnek, és ez nyilvánvalóan behatárolja fellépésük kereteit a jelen viszonylatai között is.

Az elit memóriája ennél fogva „problémákkal terhes”, hiszen, ellentétben a többi, szintén kisebbségi sorban tengődő, magyar értelmiségi rétegekkel, nem emlékezhethet olyan tevékenységformákra, melyek a hatalommal szembeni hatékony distanciát jelentették volna meg. A vajdasági magyarság köreiből zajló elitcsere, szerepváltások, az elit rétegei közötti viták kimenetele, a nemzeti és a demokratikus legitimitáció összehangolódásának folyamatai meghatározóak lesznek a kisebbségi civil cselekvőképesség vonatkozásában. De a múltra vonatkozó, mindenkit érintő, mély önreflexió (nem holmi „differenciáció”, ami inkább a gondok eltussolását jelentené) nélkül aligha mehet végbe katarzis az etnikai perspektívák szemszögéből, a múlt *megértésére vonatkozó erőfeszítéseket senki sem takaríthatja meg magának.*

A civil társadalom értékeivel szemben tanúsított viszonyulás komoly próbatétele a kisebbségi politikai stratégiáknak. Ugyanis a politikai stratégia és a kisebbségi önnevelés alakulásának szempontjából is óriási jelentőségű az erkölcsi tény: a kisebbség nem követelheti a többségtől a másság gyakorlási jogát, ha saját „kis köreiből”, tehát helyi, regionális szinten nem teremti meg azokat a tereket, melyekben lehetőség nyílik a civil értékek gyakorlására. A vajdasági magyar kisebbség helyzete, a többi közép- és kelet-európai kisebbséghez hasonlóan, felveti a kollektív jogok kérdését, ami szükségessé teszi a kollektív használatban funkcionáló jogok és a klasszikus egyéni jogok egyeztetésének folyamatait. Bizonyos, hogy nélkülözhetetlen a hagyományos kisebbségi jogtár kiszélesítése a kollektív jogokat illetően.

A nemzeti demokrácia, a többpártrendszer és a nemzetállam együttélése a többségi etnikumokat részesíti előnyben, s a polgári jogokra való hivatkozás ellenére is (mint például Szerbiában) a többségi etnikumnak, mint a jogok őseredetű birtoklójának és hordozójának, nemkülönben a mindenkori faktikus többségnek biztosít kollektív jogokat. Ha a kisebbség számára nem biztosítanak kollektív jogokat, akkor marad a status quo, az a helyzet, hogy a fennálló

etnikai többség mint a kollektív jogok forrása nyilvánul meg. A posztkommunista időszak rendkívüli módon kiélezte ezt a problémát, amely egyúttal a demokrácia ambivalenciáira vet fényt: a polgári értékekre való hivatkozás szinte semmissé válik, ha a kisebbség nem rendelkezik a társadalom legfontosabb kérdéseit tárgyá tevő tevékenységekben való részvétel jogával. Ez a jog messzemenőleg meghaladja a többpártrendszer kvantitatív kritériumai alapján realizálódó demokrácia elveit. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kollektív jogok Janus-arcúságát: a kollektív jogok érvényesítése e jogok meghatalmazottjainak kezében újabb alárendelődések forrása lehet. Nos, a civil közegben gyökeret eresztett reakálási minták közvetíthetnek a kollektív és az egyéni jogok között, azaz egyfelől gátat képezhetnek a kollektív jogokban rejlő említett tendenciákkal szemben, másfelől ajtót nyithatnak a nemzeti szubsztancia megőrzése szempontjából döntő mozzanatok előtt is.